

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена аналізу такого важливого аспекту функціонування самосвідомості особистості, як її самоцінність. В контексті особистісно-ціннісного підходу здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення генезису і типів самоцінності в юнацькому віці.

Ключові слова: самоцінність особистості, генезис самоцінності особистості, ціннісне "Я" особистості, типи самоцінності.

Постановка проблеми. Тривале ігнорування ідеї самоцінності людської особистості, насадження масового колективізму, домінування монологічної стратегії у вихованні значно гальмують модернізацію та оновлення системи освіти та виховання. Проблема самоцінності особистості, її природи, структури, як вузлова центральна проблема дорослішання людини, особливостей її розвитку, незважаючи на численні дослідження, проведені в цій області, залишається ще багато в чому загадковою для психології. Актуальність наукових пошуків у цьому напрямку зумовлена суспільними потребами, пов'язаними із вивченням самоцінності особистості упродовж періоду дорослішання, і, водночас, недостатньою теоретичною та практичною розробкою цієї теми в психологічній науці. Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження.

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення генезису та типів самоцінності особистості юнацького віку в контексті особистісно-ціннісного підходу.

Результати теоретичного аналізу. Результати теоретичного аналізу праць зарубіжних психологів показали, що самоцінність особистості розуміється у *психоаналітичній психології* як "ціннісне прагнення до переваг над іншими та самодосконалості" (А. Адлер); в *егопсихології* – як "свобода особистості, її вірність своєму ціннісному "Я" (Е. Еріксон); *біхевіоризмі* – як "готовність до презентації себе як цінності іншим" (Дж. Вольп); *гуманістичній психології* – як "постійна потреба в ціннісному самовираженні та саморозвитку" (А. Маслоу), "самоактуалізація своєї індивідуальної неповторності" (К. Роджерс); в *екзистенціалізмі* – як "визнання власної духовної цінності" (А. Ленгле).

Російські та вітчизняні вчені досліджували генезис самоцінності особистості залежно від соціальних джерел впливу, з одного боку, як процес входження, індивідуалізації та інтеграції особистості в нових умовах соціального середовища (А.В. Петровський), з іншого – як процес становлення особистісних якостей індивіда засобами соціалізації, навчання та виховання (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, А.В. Брушлінський, О.В. Запорожець, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк).

Отже, вивчення різних психологічних концепцій розвитку самоцінності дає можливість стверджувати, що самоцінність як унікальна цілісна система являє собою не лише заздалегідь задану, а й відкриту можливість для самореалізації. Головне в розвитку самоцінності особистості – не залежність від її минулого, а спрямованість у майбутнє, до вільної реалізації своїх потенцій, особливо творчих задатків і здібностей, до зміцнення віри в себе й прагнення до ідеального "Я".

Методика та процедура дослідження. Методологічною основою нашого дослідження обрано **особистісно-ціннісний підхід**. Цей підхід видається нам досить перспективним, оскільки він виходить з самоцінності особистості, її духовності та моральності. Так, *особистісний підхід* І.Д. Беха, взятий нами за основу, втілюється у ціннісно-смысловій орієнтації психологів та педагогів на особистість, її індивідуальну неповторність та самобутність, творчий потенціал на засадах стратегічної взаємодії "педагог-вихованець" [2]. *Ціннісний підхід* пов'язаний з виявленням і формуванням системи цінностей людини, які являють собою сукупність усвідомлених смислів її життя, і ціннісних орієнтацій, що спрямовані на реалізацію цінностей (В.В. Знаков, А.В. Брушлінський, Н.І. Непомнящая). З позицій ціннісного підходу предметом вивчення самоцінності особистості в період дорослішання є *ціннісно-смыслова сфера юнака, індивідуальні способи розуміння буття, інтерпретація цінностей і смислів життя*.

Надзвичайно актуальним є проблема визначення психологічної сутності найважливішої цінності для людини – *цінності її власного "Я"*.

З метою вивчення особливостей самоцінності юнаків на базі гімназії № 287 м. Києва, Вишнівських загальноосвітніх школах № 1 та № 4 Київської області нами був проведений констатувальний експеримент. Усього в експерименті взяли участь 194 юнаки (учні 10-11 класів). Побудова специфічних експериментальних методик об'єктивного аналізу розвитку самоцінності особистості була пов'язана з тривалим вивченням юнаків (методом спостереження, бесід, що розкрили особливості соціальної діяльності та поведінки, шляхом ретельного аналізу характеристик, складених вчителями та батьками тощо). Для порівняльного аналізу (з метою визначення достовірності отриманої інформації на початку і в кінці експерименту) нами було здійснено дослідження з використанням "методу поперечних зрізів" за напрямками пілотажного дослідження. Отримані кількісні показники ціннісного "Я" дали змогу побудувати порівняльні характеристики кількісних даних про самоцінність юнаків у різні роки їх обстеження.

Для вивчення ціннісного "Я" юнака ми розробили власну методику, що пов'язана з написанням твору під назвою "*Мої роздуми про самоцінність*" (орієнтовний час проведення 45 хвилин). Пропонувався наступний приблизний план твору для того, щоб підлітки висвітлили важливі аспекти, які нас цікавлять: I. Вступ. Як я розумію поняття "самоцінність"; II. Основна частина. Як домогтися високої самоцінності особистості; 1. Моя подальша освіта; 2. Моя робота; 3. Моя сім'я, мій дім; 4. Мої захоплення; 5. Що мені потрібно зробити, щоб мої плани здійснилися; 6. Які труднощі мені потрібно подолати, що може мені в цьому допомогти; 7. Мої ціннісні переконання та еталони. III. Заклучна частина. Моя самоцінність – в моїх руках.

Аналіз результатів дослідження. Аналіз результатів творів юнаків зорієнтував нас щодо особливостей розуміння і прояву в них почуття самоцінності, що відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Кількісні показники спрямованості ціннісного "Я" юнака (n=194)

Спрямованість ціннісного "Я"	Вік досліджуваних, у %			Рівні
	Юнаки 15-16 років (n=69)	Юнаки 16-17 років (n=64)	Юнаки 16-17 років (n=61)	
Інтимне спілкування з однолітками	7,20	7,21	7,22	7
Взаємини зі значущими дорослими	7,20	7,21	7,22	7
Звичайні сімейно-побутові ситуації	3,23	3,42	2,56	10
Пізнавальна діяльність, навчання	10,09	10,13	10,31	4
Творчо-мистецька діяльність	9,61	9,65	9,66	5
Відпочинок	7,18	7,20	7,21	6
Зовнішня привабливість	7,20	7,17	7,14	7
Універсальні цінності (краси, гармонії, добра)	12,10	12,14	12,19	3
Зовнішність, мода	6,89	6,08	5,87	8
Соціальний і професійний статус (наявність мети, саморозвиток)	12,08	12,52	13,29	2
Розвиток власного "Я" (самостійність, відповідальність, вміння визначати мету)	12,38	12,42	12,47	1
Альтруїзм (доброзичливе ставлення до інших)	4,84	4,85	4,86	9

Як видно з табл. 1, існують певні розбіжності у показниках ціннісного "Я" в залежності від віку досліджуваних. Психологічний аналіз генезису самоцінності в старшому, середньому та молодшому юнацькому віці показав, що найвищі рівні спрямованості ціннісного "Я" юнака стосуються розвитку власного "Я" (показники якого збільшилися з 12,38% до 12,47%), соціального і професійного статусу (показники якого збільшуються з 12,08% до 13,29%), універсальних цінностей (показники яких збільшилися з 12,10% до 12,19%), пізнавальної діяльності (показники якої збільшилися з 10,09% до 10,31%), творчо-мистецької діяльності (показники якої також збільшилися з 9,61% до 9,66%), відпочинку (показники якого збільшилися з 7,18% до 17,21%).

Важливо відзначити, що існують певні розбіжності у показниках ціннісного "Я" залежно від віку досліджуваних. Так, психологічний аналіз генезису почуття ціннісного "Я" у межах 15-16 років показав, що існує тенденція поступового збільшення кількісних показників і одночасно якісних змін у змісті цього феномена. Причому ця тенденція визначає результати процесів самоосмислювання ціннісного "Я" спочатку через пізнавальну діяльність (10,09%), згодом через творчо-мистецьку (9,61%), ще надалі – через відпочинок та різноманітну творчу діяльність (участь у музичних колективах, хореографічних студіях тощо) (7,18%).

Юнаки 16-17 років схильні описувати самоцінність із універсальним цінностями (краси, гармонії, добра) та взаєминами із значущими дорослими. Сутність ціннісного "Я" юнаки характеризують як зовнішню активність (насамперед, потребу в соціальних взаєминах у цілому), так і внутрішню глибинну потребу в емоційно-ціннісних взаєминах зі значущими іншими. В цьому віці юнаки прагнуть до самовизначення ціннісного "Я". Орієнтування на майбутнє, наявність життєвих перспектив викликають бажання удосконалити ті особистісні якості, які необхідні для майбутнього самостійного життя.

У 17-18 років самоцінність презентується наявністю мети і смислу власного "Я". Це свідчить, що ціннісне "Я" юнаків набуває характеристик осмислення в залежності від обраного професійного (і соціального) статусу. Змістова сутність ціннісного "Я" відтворюється шляхом розуміння юнаком необхідності приймати у житті такі особистісні позиції, як "бажання добра людям", "стрімке кар'єрне зростання", "чемність і відповідальність", "розуміння смислу і свого призначення", "любов і повага до людей незалежно від їх соціального статусу".

Низький рівень самоцінності пов'язаний із звичайними сімейно-побутовими ситуаціями. Такі юнаки характеризуються орієнтацією на втечу від джерел неспокою. Для них важливим є прагнення до

гомеостатичної рівноваги, уникнення будь-яких проблем. Це перешкоджає подальшому розвитку ціннісного "Я". Вони не прагнуть до одержання більшої освіти, вдаються до застосування алкоголю і наркотиків, щоб "позбутися" проблем.

По суті розвиток самоцінності особистості юнака, на відміну від ціннісного "Я" підлітка (коли лише з'являється ціннісне ставлення до подій сучасного життя, формуються передумови розуміння свого ціннісного "Я" шляхом актуалізації установки на загальнолюдські цінності), пов'язаний із становленням світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне життя суспільства, власних поглядів на оточуючий світ і місце в ньому кожної людини. Переосмислення різних життєвих смислів визначають домінування в полі ціннісного "Я" нових моральних цінностей, що *ускладнює і розширює ціннісне "Я"* юнака. Достатньо розвинута рефлексія виводить ціннісне "Я" юнака за межі його внутрішнього світу, дозволяючи йому зайняти *власну позицію* у соціумі. Інтегруючи власне "Я", юнак починає прагнути до *духовного зростання*, побудови ціннісного "Я" на основі нових моральних цінностей. Констатовані якісні та кількісні показники розвитку самоцінності юнаків у процесі дорослішання вимагають подальшої типологічної систематизації.

З метою вивчення вказаних типів самоцінності нами була створена спеціальна експериментально-діагностична методика *Дослідження самоцінності особистості (ДСО)*, спрямована на вивчення змістової сторони самоцінності та її специфічних параметрів (за аналогією з методикою Н.І. Непомнящої). Зупинимось на особливостях її впровадження детальніше.

Інтерпретація результатів здійснювалася на рівні кількісного та якісного аналізу ілюстрацій, обраних юнаками. Кількісний аналіз передбачає алгебраїчне підрахування змістовних елементів зображення (персонажів) ілюстрацій (люди, речі, об'єкти тощо), на основі чого визначається складність ціннісного "Я". Загальною є тенденція: чим більше змістовних елементів представлено на ілюстраціях, тим змістовніше уявлення юнака про своє ціннісне "Я". Якісний аналіз передбачав визначення домінуючого сюжету ілюстрації, який тлумачиться як загальний тип самоцінності юнака. Оцінюваними параметрами були: основна сфера діяльності, яка переважала у змісті розповіді (побут, навчальна ситуація, пізнавальна діяльність, ставлення і спілкування, фантастична ситуація); особливості стратегій поведінки, що виявляють ставлення до експериментальної ситуації та до експериментатора (наскільки охоче виконувалося завдання тощо).

При складанні юнаком розповіді до кожної ілюстрації фіксувалися наступні параметри: 1) тип виокремлених елементів дійсності. Перерахування встановлених типів елементів: а) назва (фіксація) зображеного предмета; б) вказівка на предмет і дію; в) позначення ситуації; г) виділення предмета з набором властивостей; д) варіативність або спосіб побудови пропозицій.

Ціннісно-смісловне ставлення до себе та інших визначалося також за академічною успішністю юнака та загальною ерудованістю, умовами сімейного виховання, що стимулює (гальмує) пізнавальну активність юнаків, зокрема, при відвідуванні гуртків за інтересами тощо. При цьому важливим був вибір (або схвалення) однієї зі стратегій поведінки, на яких акцентувалася увага у розповідях юнаків. Тут виявлявся параметр спрямованості на реалізацію певної поведінки, стосунків (добре виконати певну дію, діяти відповідно до вимог дорослих, встановити спілкування з незнайомою людиною тощо). За результатами експериментально-діагностичної методики *Дослідження самоцінності особистості (ДСО)*, ми узагальнили аргументації юнаків щодо їх ціннісного "Я" та побудували гістограму (Рис. 1).

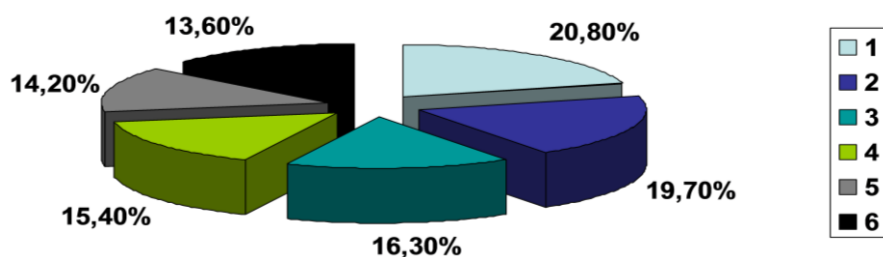

Рис. 1. Типологія самоцінності особистості юнака

Умовні позначення: 1 – пізнавальна самоцінність, 2 – професійно спрямована самоцінність, 3 – самоцінність спілкування, 4 – духовно особистісного зростання самоцінність, 5 – творча самоцінність, 6 – репродуктивна самоцінність.

Як видно з гістограми, найбільш поширеними типами самоцінності виявилися пізнавальна самоцінність (20,80 %) та професійно спрямована самоцінність (19,70 %). На третьому та четвертому місцях перебувають самоцінність спілкування (16,30 %) і самоцінність духовно-особистісного зростання (15,40 %). Творчо орієнтована самоцінність (14,20%) перебуває на п'ятому місці. Останнє місце займає репродуктивна самоцінність (13,60 %). При цьому окремий тип самоцінності юнака пов'язаний із дотриманням певних стереотипів поведінки, які часто не схожі на прийняті у сім'ї юнаків. Стисло охарактеризуємо визначені типи самоцінності юнаків, відмітивши їх зв'язок із поведінкою.

Юнаки із *пізнавальною самоцінністю* (20,80%) характеризуються високим рівнем ціннісно-смыслового та емоційно-ціннісного ставлення до себе, юнаки здатні нести відповідальність за себе, свої вчинки у будь-якій ситуації. Результати виконання методики свідчать про те, що більшість юнаків обирають зображення з високою та середньою кількістю елементів асоціації із своїм "Я". Бесіди із юнаками вказують на високий рівень їх ерудованості, творчості, допитливості. В колі взаємин з дорослими та однолітками юнаки демонструють належні форми поведінки. Високий рівень емоційно-ціннісного ставлення до власного "Я" проявляється у виборі ілюстрацій із широким змістовим навантаженням. Психологічний супровід розвитку самоцінності юнаків цього типу повинен бути спрямований на здійснення профілактичних заходів щодо подолання залежності від непередбачуваної негативної життєвої ситуації шляхом зміни внутрішньої позиції самореалізації. При цьому основний напрямок роботи необхідно зосередити на розширенні меж власного "Я".

Юнаки із типом *професійно спрямованої самоцінності* займають друге місце серед досліджуваних (19,70%). Результати виконання методики вказують на типовість обраних юнаками сюжетів, пов'язаних із власною персоною, ландшафтом, природою, в окремих випадках фантастичними персонажами. Обрані ілюстрації юнаків відрізняються перевагою у зображеннях техніки, автомобілів, спортивної символіки, переважно футбольної. На ілюстраціях дівчат презентовані зображення людей різних професій, пов'язаних із модельним бізнесом, туристичною діяльністю, банківською сферою тощо. В процесі бесід з юнаками, вони виявили ерудицію з питань економіки, політики, планів особистісного та професійного самовизначення. Відтак, юнаки уявляють своє ціннісне "Я" через символи особистісного і професійного успіху. Психологічний супровід ціннісного "Я" презентованого типу спрямований на розвиток вольових якостей юнаків, подолання шкідливих звичок, емоційної нестабільності реагувань. Ці завдання вирішуються шляхом збагачення уявлень про власне "Я", що передбачає стимуляцію особистісної саморефлексії, актуалізацію мотивів смыслоутворення.

Юнаки типу *комунікативної самоцінності* займають третє місце (16,30%), їм властивий високий ступінь самореалізації у соціумі. На обраних юнаками ілюстраціях презентовані зображення людей різного віку, символіка дружби, кохання. Встановлений емпірично тип самоцінності підтверджується середньою академічною успішністю юнаків, а також бесідами з юнаками, в яких вони виявили ерудицію з питань особистісних взаємин, дружби, кохання, планів особистісного самовизначення, тощо.

Духовно спрямована самоцінність також займає пріоритетне (четверте) місце серед досліджуваних (15,40%). Результати виконання методики вказують на типовість обраних юнаками сюжетів, пов'язаних із власним "Я". Презентовані юнаками ілюстрації відрізняються перевагою у зображеннях духовної символіки, переважно зображень, які характеризують гармонійні особистісні стосунки, також зустрічаються зображення біблійних сюжетів. Так, юнаки цього типу характеризуються високим рівнем ціннісно-смыслового та емоційно-ціннісного ставлення до себе. Вони виявили ерудицію з питань майбутнього особистісного самовизначення. Персонажі обраних юнаками ілюстрацій мають різні барви. Зображення, обрані дівчатами, відрізняються перевагою блакитного та зеленого кольорів, що підкреслює розвиток чутливості. Юнаки і дівчата цього типу мають високий ступінь розвитку абстрактного мислення, творчої уяви, що позначається на особливостях особистісного самовизначення. Психологічний супровід представленого типу спрямований на подальший розвиток самоповаги і гідності, подолання емоційної нестабільності реагувань. Ці завдання вирішуються шляхом збагачення, розширення уявлень про власне "Я".

П'яте місце займає *творча самоцінність* (14,20%). Установлено, що такі юнаки мають достатній рівень ерудиції, загальну обізнаність, природні творчі здібності до навчання. Найчастіше цей тип самоцінності формується у випадку, коли співпадають високий творчий розвиток особистості та її пізнавальні процеси. Тобто творчий тип самоцінності базується на розвинених мисленні, уяві та інтелекті. Обрані ілюстрації юнаків відрізняються переважно мистецькою символікою, на них зображені репродукції картин відомих художників, а також портрети діячів культури та мистецтва. Такі юнаки відрізняються високим рівнем емоційно-ціннісного та ціннісно-смыслового ставлення до себе. Психологічний супровід поведінки юнаків цього типу самоцінності спрямований на залагодження можливих проявів демонстративності, формування альтруїстичного світогляду застосовується у залежності від ситуації.

Юнаки із типом *репродуктивної самоцінності* (13,60%), яким властиве неускладнене самоприйняття, найчастіше переживають нейтральне (негативне) емоційно-ціннісне та ціннісно-смыслове ставлення до власного "Я" та спрощене його сприйняття, що пов'язано з примітивними цінностями та нормами, забобонами, тимчасовими "модними" захопленнями.

Юнаки цього типу схильні до переживання тривоги, страху, що трактувалося нами як виражена депресія, пов'язана із протиріччями становлення самоцінності. Низький рівень емоційно-ціннісного та ціннісно-смыслового ставлення до власного "Я" пов'язаний із низькими балами академічної успішності. Юнаки з таким типом самоцінності більше обізнані у питаннях домашніх обов'язків, приготування їжі, ведення домашнього господарства. Проте, юнаки невдоволені теперішнім станом речей, і бажають змін на краще у майбутньому. Психологічний супровід юнаків з репродуктивним типом самоцінності буде ефективним за умов змістовного збагачення ціннісного "Я", спрямованого на формування особистісного та професійного самовизначення юнаків, позбавлення шкідливих звичок, залежної поведінки.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, результати за методиками "Мої роздуми про самоцінність" та Дослідження самоцінності особистості (ДСО) вказують на те, що в ранньому юнацькому віці спостерігається в основному позитивна оцінка власного "Я". Особистість юнака вже осмислює ціннісне "Я" з позиції вибору (професійного, морального, особистісного) і здатна здійснити перехід до дорослості та підвищити власну значущість. Відбувається оригінальний, індивідуальний пошук власного "Я" у світі. При цьому самоцінність досліджуваних юнаків зазнає значних змін, вони поступово починають усвідомлювати своє ціннісне "Я" на новому рівні, тобто переструктуровують його у взаємозв'язку із новими ціннісними зразками, що пов'язано із прагненням зайняти внутрішню позицію дорослого. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання функціонування самоцінності в дорослому віці, вдосконалення методів психодіагностики та психокорекції досліджуваного феномену та ін.

Використані джерела

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн.2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: наук. видання / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Брушлинский А.В. Психология субъекта / А.В. Брушлинский. – М.: Изд-во ИП РАН; СПб.: Алетейя, 2003. – С.12-23.
3. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С.15-26.
4. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование человека в его бытии / С.К. Нартова-Бочавер. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.
5. Непомнящая Н.И. Ценностность как личностное основание: Типы. Диагностика. Формирование / Н.И. Непомнящая; Рос. акад. образования, Моск. психол.-социал. ин-т. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2000. – 170 с.
6. Харламенкова Н.Е. Сущность и механизмы ценности "Я" / Н.Е. Харламенкова // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей. – М.: Изд-во ИП РАН, 2008. – С.148-165.

Prosandeeva L.E.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE VALUABLE "I" OF THE TEENAGER

There are presented the results of the experimental research of the psychological features of the development of the valuable "I" of the teenager which was carried out in the course of the realization of the basic conceptual positions: autonomization-socialization of the own "I" of the person and the conditionality of the self-realization of the self-value through the various strategy of the behavior in the article. The psychology of teenagers is characterized by qualitative differences in the development of self-worth of the individual in comparison with pubertal period. Youthful period is characterized by increased development of almost all mental functions, their common front progress. Consequently, the intensification of the development of value "I" of the young man happens after the experiences of the crisis of pubertal period. Solutions to this crisis stimulate the process of self-selection later in life, professional activity. The status of achievement of self-worth is the most desirable in a young person's life, because due to the recognition of personal responsibility for one's own "I". Thus the achievement of holistic, harmonious "I" is possible only if the compilation of all social roles into a single integrating value "I", which ensures the continuity of perception as a teenager myself in the past, present, future, helping to take their place in society.

Self-sufficiency of young men connected with the complexity of the semantic level of self-awareness (the emergence of values to the events of modern life, the desire to understand the value of "I" by updating the installation on universal values) is critical to the development of self-worth in their adolescence. Along with the expansion of social and personal space, happen meaningful structural transformation of the components of self-worth, and most importantly, more complicated value "I" of the young man. Rationalization of personal meaning determines dominance in the field of value "I" values of the other (the desire for intimate and personal communication with others) and values of the self (a quest to define the self from others). There is ability to self-realization of the self (with a tendency to increase positive indicators of self-acceptance of their own personal qualities). The complication of the structure of self-worth affects boys qualitative change their value "I" is the discovery and understanding of the value "I", which is associated with the transformation of self-worth and adolescents by strengthening its development.

Key words: self-value of the person, genesis of self-value of the teenager, valuable of the "I" person.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2015 року